

Fotografia panoràmica i representació del territori. Una aproximació a les Rutes Amagades de Mallorca de Jesús García Pastor (1964-1980)

Pere Freixa i Font

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Fotografia panoràmica i representació
del territori. Una aproximació a les *Rutes
Amagades de Mallorca* de Jesús García
Pastor (1964-1980)

Tesi doctoral de
Pere Freixa i Font

Direcció de
Dra. Mª Dolors Tapias Gil

Programa de doctorat *Art i tecnologia de la imatge*. Bienni 1989-91
Departament de Disseny i Imatge, Facultat de Belles Arts, Universitat de Barcelona
Setembre de 2010

CONCLUSIONS

Les Rutes amagades de Mallorca, publicació periòdica d'excursions fotogràfiques de Jesús García Pastor, editada sense interrupcions a Palma de Mallorca entre 1964 i 1980, suposa una de les aportacions fotogràfiques més singulars i originals sobre el paisatge realitzades en aquest país. En els setze anys que dura la publicació dels 83 fascicles que componen les *Rutes...*, García Pastor realitza, edita i publica més de 7.500 fotografies, la majoria de les quals són composicions panoràmiques formades per fotografies juxtaposades que omplen les prop de 3.000 pàgines de l'obra.

Més enllà de representar un immens inventari del paisatge mallorquí, les *Rutes...* ofereixen un nou apropament fotogràfic al territori: García Pastor construeix un diàleg íntim entre el paisatge i l'experiència del seu trànsit gràcies a la representació panoràmica i d'aquesta manera, compona per a l'espectador la possibilitat quasi bé cinematogràfica, quasi bé virtual, de tornar a experimentar les seves caminades.

La representació panoràmica en l'obra de García Pastor es mostra doblement reveladora. En la concreció de cada excursió permet donar una dimensió augmentada d'allò que és motiu i el seu context. Cada imatge, formada per dues, tres o quatre fotografies, exposa els personatges en relació amb l'entorn, presenta simultàniament el transcurs de la caminada i l'àmbit per on aquesta es dona. S'estableix, d'aquesta manera, la possibilitat

d'una doble enunciació: una principal, condicionada per la voluntat argumental de construir un trajecte, i una aparentment secundària, creada pel conjunt de mirades complementàries que en cada avanç es fan del territori. Es refà d'aquesta manera, un recorregut físic que necessàriament incorpora dues dimensions temporals diferents, la del caminar i la del contemplar. Singularment, en les panoràmiques de García Pastor, ambdues es poden percebre de manera gairebé simultània.

Aquesta duplicitat de mirades implica una seqüencialitat narrativa especialment lenta, pausada. En les pàgines de les *Rutes...* caminar i avançar –avançar?– pels camins i senders de Mallorca es converteix en excusa per contemplar una vegada i una altra el territori.

388

Quan García Pastor concreta i fa evident la concepció i l'abast de la seva obra fotogràfica, la dimensió panoràmica assoleix tota la seva grandesa: el conjunt de les *Rutes...* formen un teixit dens de traces que s'entrecreuen, que escruten minuciosament totes les perspectives, cada possible camí, variant o dreuera; cada racó de la muntanya de Mallorca es converteix en fragment recorregut en l'enorme collage de García Pastor. Reconstrucció indicial i íntima d'una experiència quasi bé tangible -“aquest any vàrem veure els ametllers florits”-, que esdevé atemporal en la virtualitat del projecte global -“han calgut sis anys per acabar aquesta ruta”-.

Les *Rutes...* no són un inventari de trofeus o espècimens; ni una col·lecció de fragments, personatges, arbres, possessions. No; si s'hagués tractat només d'arxivar i catalogar,

probablement no hauria estat necessària la imatge panoràmica. García Pastor no sembla aspirar a completar cap col·lecció, ni antropològica, ni arqueològica, ni etnogràfica. Tampoc folklòrica o fotogràfica. No; la lectura de les *Rutes...* ofereix alguna cosa ben diferent. Res fa pensar en un inventari: els trànsits, els creuaments de mirades, la desjerarquització de l'espai reproduït més que remetre a l'acumulació deixen endevinar la voluntat d'abraçar sencer el paisatge, de neutralitzar la fragmentació. Tot el territori complet i tot al mateix temps. Tant al mateix temps com el format de la revista permet, simultàniament, des de tots els punts de vista possibles. García Pastor col·lecciona les diferents proporcions, els canvis volumètrics, la dansa de formes que s'esdevé quan es mou pel paisatge i el contempla. En les seves caminades, avançant-se intuïtivament a Careri i els Stalker, les variacions visuals que s'esdevenen pel propi moviment situen el transeünt en l'epicentre d'un joc de tensions dramàtiques amb l'entorn, el veritable gran protagonista. Com deia Josep Pla, el paisatge quan esdevé panoràmic deixa de ser música per esdevenir simfonia.

Les Rutes Amagades de Mallorca són rellevants també com a projecte editorial. García Pastor comença les *Rutes...* d'una manera aparentment espontània: no reconeix models previs a seguir, no forma un equip editorial, no considera necessari cap altre coneixement més que dels que diposa dels processos editorials i fotogràfics. Es rodeja d'alguns amics que l'acompanyen en l'aventura i que li permeten mantenir el propòsit inicial del projecte: fer excursions per Mallorca. Es podria dir, doncs, que es tracta d'un projecte fonamentalment autosuficient; l'autosuficiència dota a l'autor de llibertat

creativa, editorial i econòmica, però també condiona un aïllament que farà que al cap de setze anys, el projecte poc a poc s'esgoti i no compti amb recursos de producció ni fotogràfics per renovar-se.

García Pastor inicia les *Rutes...* i al mateix temps que les va publicant, va realitzant un inventari de les possibles caminades, decidint l'enquadració dels fascicles en volums i determinant els procediments discursius diferents segons la dimensió i la temàtica de cada excursió. Ben aviat es fa conscient de les dificultats tècniques i veu la necessitat de mil·limetrar el visor de la seva càmera per millorar la presa d'imatge i el seu processament posterior. Pocs fascicles després, el projecte agafa envergadura. Al voltant de la *Ruta...* número 20, es pot considerar que García Pastor ha establert tres models discursius amb característiques pròpies. Un primer que utilitza quan recorre espais poblats, territoris on la intervenció i presència de l'home hi és significativa. S'ha anomenat *el paisatge humà*. Aquests paisatges es mostren bàsicament a partir de llargues seqüències de panoràmiques formades per dues fotografies apaïsades juntes. Com en els primers formats panoràmics, el cinemascop i el cinerama, la visió del territori s'eixampla. En aquestes *Rutes...*, els caminants recorren camps, possessions, oliveres i boscos i, en la majoria de casos, conclouen l'excursió en paratges marcadament simbòlics i populars: en són exemples les rutes dedicades al puig de Randa, al de Bonany o la caminada a Lluç. Un segon model, *la muntanya revisada*, comprèn aquelles *Rutes...* que tenen per motiu la muntanya mallorquina, sobretot la Serra de Tramuntana. García Pastor desplega en elles la potencialitat del format panoràmic. Hi combina les fotografies

formades per tres i quatre imatges, preses de forma vertical o horitzontal segons el motiu. Recorre espais on sovint no hi ha camins, tan sols petits senders i traces dèbils marcades durant anys per pastors, carboners i alguns excursionistes. En aquestes excursions García Pastor sembla transformar-se: observa la muntanya des de tots els punts de vista possible, s'impressiona per la seva magnitud, desxifra les seves formes i ritmes. Admira i s'identifica amb un territori que converteix en patrimoni visual, en memòria vivencial. Excepcionalment, apareixen un tercer tipus de *Rutes...*, agrupades sota el nom de *la gesta excursionista*. Es tracta d'excursions difícils, que narren descensos per barrancs i torrenteres especialment complicades. La imatge panoràmica, en aquest casos, és vertical. La dimensió humana es redueix a taques minúscules en la part inferior de la imatge. Tota la resta apareix ocupada per immenses parets quasi verticals de roques, espadats i caients d'aigua. La mirada esdevé monotemàtica: la narració visual ressegueix la prosa del recorregut per un paisatge de proporcions sobrehumanes. En la recerca efectuada no s'ha trobat cap treball contemporani o anterior de característiques semblants.

Un cop finalitzades les *Rutes amagades de Mallorca*, Jesús García Pastor bolca els seus interessos en la imatge videogràfica. Talment com si es tractés d'un procés natural, argumenta els avantatges que per ell representa el pas d'un mitjà a l'altre: sobretot, el retrobament amb el color, el temps, el ritme i el so. Ja gran, treballa amb el vídeo mentre li és físicament possible: des de mitjans dels anys noranta, realitza més de 180 filmacions de caminades per l'illa, moltes d'elles, versions videogràfiques d'excursions

que havia realitzant anteriorment mitjançant fotografies.

Des de 1964, quan comença a realitzar les *Rutes...*, García Pastor recorre el paisatge amb la fotografia i la representació panoràmica. Posteriorment recopila dades del territori, topònims, i descripcions textuais que van esdevenir el singular llibre *Mallorca activa*. Finalment, en una format proper a l'àlbum personal i assumint la pèrdua de dimensió pública, realitza les filmacions videogràfiques. L'ús i l'adaptació de diferents mitjans expressius posa en evidència l'heterodòxia de l'autor i la seva recerca per trobar algun recurs narratiu capaç d'expressar la dimensió panoràmica que per ell té el paisatge de Mallorca. Les diferents aproximacions que Jesús García Pastor fa del territori semblen presagiar les possibilitats de representació i d'experimentació que ofereixen les simulacions virtuals. La panoràmica sembla oferir una visualització on paisatge i territori es fusionen; on reconstrucció i indexació conviuen en forma de simulació espacial.

392

§

En la introducció de la investigació es pretenia demostrar l'existència d'una forma específica de construir enunciats visuals mitjançant la representació panoràmica.

El discurs s'ha establert a partir dels treballs de Jesús García Pastor, Arthur C. Pillsbury, George Fardon, el projecte Google Earth, Eadweard Muybridge, Gordon, Homer

T. Harden i J.R. Moeller. La selecció d'aquest autors s'ha realitzat considerant dos criteris primordials: d'una banda, la voluntat dels autors escollits per aprofundir en les possibilitats visives del format panoràmic i en les relacions que estableix amb altres formats visuals. De l'altra, que tots els autors compartissin una voluntat similar per crear noves propostes en el context de les produccions culturals: llibres, fotografies, postals, cartells, recordatoris o entorns virtuals. Durant els més de cent anys que separen Robert Barker de Fardon i Fardon de Google Earth s'assumeixen nous hàbits de consum cultural com la producció en sèrie i el consum col·lectiu. El trànsit d'imatges com a paradigma de la modernitat que s'inicia a principis del segle XIX, es assumit pels autors panoramistes amb normalitat. Sorprenentment, tots ells, fins i tot Google Earth, comparteixen una certa invisibilitat i marginalitat entre els discursos dominants al voltant del fotogràfic, la discursivitat visual i la història.

393

L'àlbum de Fardon tot just ara es comença a recuperar. Els panorames de Muybridge, l'únic personatge àmpliament reconegut de la selecció que s'ha investigat, són, significativament, la seva faceta menys considerada, fins i tot, inexistent en algunes antologies sobre l'autor. A Pillsbury se'l recorda gràcies a la fundació que des de l'àmbit familiar promou el seu llegat. De Gordon, Harden i Moeller no se'n sap gairebé res.

La dificultat per contemplar la representació panoràmica més enllà de ser anecdotari tecnològic –en la fotografia– o precedent rudimentari –del cinema i de la virtualitat– denota la incomoditat per encabir-la dins dels paràmetres que els discursos culturals

dominants han construït. Oettermann, Comment i la resta d'historiadors especialitzats en representació panoràmica pictòrica han aconseguit situar les obres de Barker, Prévost o Burford en l'escenari visiu del segle XIX. Han reivindicat les seves capacitats significatives en tant que producció per a un públic massiu i com a espectacle visual. Així mateix, han conferit ancoratge temporal als panorames pictòrics. Malauradament, els seus estudis no contemplen la resta de formes de representació panoràmica. Tampoc Jonathan Crary quan qüestiona els mites que configuren la modernitat, ha considerat que la representació panoràmica aportés valors significatius al processos de representació contemporanis. Sembla probable que el descrèdit de la representació figurativa d'inicis del segle XX expliqui perquè només autors com Stoichita o Alpers en recuperin el rastre, i que, com fa Panofsky amb la perspectiva, aquesta recuperació es realitzi per construir noves lectures sobre la significació dels sistemes de representació.

En la classificació de Joachim Bonnemaison dels sistemes d'enregistrament visual, s'evidencia la diversitat, les diferències de procediment i tecnològiques que utilitzen els diversos mitjans. Les accepcions que associa a la representació panoràmica formen un conjunt molt heterogeni pel que fa a la conceptualització de la imatge i als models proposats: imatges formades per òptiques esfèriques, projeccions anamòrfiques sobre miralls, composicions per acoblament d'imatges i registres panòptics comparteixen poc més que la voluntat de figurar la noció de conjunt. Tot i així, l'esquema de Bonnemaison permet establir una diferència substancial entre el quadre, fotogràfic o cinematogràfic, que anomena *fotograma*, i les categories *imatge panòptica* i *composició panoràmica*.

Són precisament aquestes dues darreres categories les que plantegen la simultaneïtat de punts de fuga i de cons visius com a procediment alternatiu per a construir la imatge. Aconsegueixen, d'aquesta manera, modificar el model de perspectiva lineal que sustenta la càmera fosca. El gest intuïtiu de Fox Talbot d'unir dues imatges correlatives o anteriorment, els dibuixos de Martens, Barker i Sandby inicien una transformació fonamental de la pauta de representació dominant des del Renaixement.

Com s'ha exposat, en les *composicions panoràmiques*, la percepció conjunta d'imatges correlatives realitzades segons la perspectiva lineal convertirà l'horitzó en una línia on es situaran els punts de fuga que configurin cada una d'aquestes imatges parcials. Línia que alguns teòrics com ara Taylor va anomenar *línia de fuga*. El conjunt, com unitat, esdevindrà un recorregut visual per l'horitzó. Quan aquestes imatges es realitzin amb una càmera de banc mòbil o, actualment, amb un escàner, la dimensió del quadre que enregistra les projeccions de l'òptica, el pla de la imatge en fotografia, es reduirà a una ínfima franja vertical –o horitzontal- que acumularà registres sobre la superfície del material sensible o sobre del CCD, si es tracta d'un escàner. L'horitzó actuarà gairebé com un continu de punts de fuga que es podrà prolongar fins a completar tot el gir complet, convertint la imatge en *imatge panòptica*.

Pocs neologismes han tingut un èxit tant fulgurant i universal com el terme *panorama*. A pesar del seu origen pictòric, el pas al llenguatge comú fou pràcticament immediat així com el salt a les diferents llengües europees. L'amalgama de significats que contempla i l'apropiació que n'han fet diversos camps de coneixement demostren la laxitud i adaptabilitat del mot. Probablement aquesta ambigüitat sigui motiu, en part, de la dificultat per ancorar-lo de forma exclusiva a un procediment o sistema de representació.

396 Què diferencia, finalment doncs, una representació panoràmica d'altres formes de representació? El viatge enrere ha portat altra vegada fins a Alberti, Brunelleschi i Leonardo, i ha permès descobrir novament la dificultat que presenta la perspectiva lineal per ubicar un espectador que es desplaça, així com la impossibilitat per contemplar la trajectòria de la mirada. Les diferents formes que pren la imatge panoràmica intenten donar resposta a aquestes dues qüestions, amb més o menys fortuna: en les panoràmiques esfèriques, considerar un espectador que es desplaça i en les composicions panoràmiques i les imatges panòptiques, donar forma al gir a dreta i a esquerra, amunt i avall de la mirada.

En observar la curvatura de l'horitzó en les imatges de Formentor que García Pastor ens presenta en les *Rutes amagades de Mallorca* números 41 i 42, podem reconèixer la traça llunyana de la perspectiva aèria de Leonardo i la línia de fuga de Taylor; les fugues laterals de l'horitzó de Parsey i els plans continus de Herdman. Quan contemplem els

immensos massissos de pedra de la *Capella Blava* podem sentir el ressò de la tradició d'excursionistes com Cuní i Martorell i Arabía i Clapés als Pirineus, els germans Bisson i Aimé Civiale als Alps i Pillsbury a Yosemite, els quals van convertir també, però molts anys abans, la visió en composició panoràmica.

BIBLIOGRAFIA

Textos anteriores a 1900

ALAMAN, Lucas. *Diccionario universal de historia y de geografía*. Vol. VI. Mèxic: Imprenta de F. Escalante, 1855.

ALBERTI, Leon Battista; VILLA, Rocío de la (ed.). *De la Pintura y otros escritos sobre arte: Leon Battista Alberti*. Madrid: Tecnos, 1999.

ALLEN, William. *Picturesque views in The Island of Ascension*. Londres: Printed for the author, James Moyes, 1835.

AMBRÓS, Marsal. "Visita á la col·lecció de vistas fotogràfiques pera estereoscopi, de D. Vicens Grezner. Dia 3 de Abril 1881 y següents. Extracte del Acta". *Butlletí Mensual de la Associació d'excursións Catalana*, any IV, núm. 35 (agost 1881), p. 182-184.

ARABÍA Y SOLANAS, Ramon. "Excursións al Montseny. 1a (Col·lectiva). Dias 26-30 de Maig de 1880. Extracte de l'Acta". *Butlletí mensual de la Associació d'Excursions Catalana* [Barcelona: Imprenta dels successors de N. Ramirez y C^a.], any III, núm. 22 (agost 1880), p. 174-185.

ARISTÒTIL. "Metafísica. Libro I: Naturaleza de la ciencia; diferencia entre la ciencia y la experiencia, 980a-993a". A: AZCÁRATE, Patricio de

(ed.). *Obras filosóficas de Aristóteles* [en línia]. Madrid, 1873-1875. 10 v. <<http://www.filosofia.org/cla/ari/azcarate.htm>> [Consulta: maig 2009].

Art Journal [Londres], vol. 3 (1 febrer 1857).

BAPST, Germain. "Les Panoramas". *La Nature*, núm. 930 (28 març 1891), p. 266-268.

----- "Les Panoramas". *La Nature*, núm. 932 (11 abril 1891), p. 293-295.

----- *L'histoire des panoramas et des dioramas. Extrait des rapports du jury international de l'exposition universelle de 1889 avec illustrations inédites de M. Édouard Detaille. Paris: Imprimerie Nationale; Librairie G. Masson, 1891.*

BARBARO, Daniele. *La pratica della prospettiva*. Venècia: Appresso Camillo e Rutilio Borgominieri fratelli, 1569.

BARKER, Robert. "Specification of the patent granted to Mr. ROBERT BARKER, of the city of Edinburgh, Portrait-painter; for his invention of an entire new contrivance or apparatus, called by him La Nature à Coup d'Oeil, for the purpose of displaying Views of Nature at large, by Oil-painting, Fresco, Water-colours, Crayons, or any other Mode of painting or drawing". *The Repertory of arts and Manufacturers : consisting of original communications, specifications of Patent inventions and selections of useful practical papers from the Transactions of the Philosophical societies of all nations* [Londres: Printer for the Proprietors], vol. IV (1796), p. 165-167.

BENTHAM, Jeremy. *Panopticon or the Inspection - House: Containing the idea of a New Principle of Construction applicable to any Sort of Establishment, in which Persons of any Description are to be kempt under Inspection; and in particular to Penitentiary - Houses, Prisons, Manufactories, Houses of Industry, Mad - Houses, Work - Houses, Lazarettos, Poor - Houses, Hospitals and Schools: with a Plan of Management*. Dublín; Londres: T. Payne, 1791.

BURNS, Joseph. "Principles of perspective". *Mechanics's Magazine, Museum, Register, Journal, and Gazette* [Londres], vol. 52, núm. 1403 (29 juny 1850), p. 505-508.

Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana. 1878-1879, [Barcelona: Imprenta de la Renaixensa], vol. 1 (1879).

Butlletí mensual de la Associació d'excursions catalana, any III, núm. 21 (juliol 1880).

CANIBELL, Eudalt. "Excursió á Sant Pons y Corbera, lo dia 16 de Maig de 1880". *Butlletí mensual de la Associació d'excursions catalana, any III, núm. 21 (juliol 1880)*, p. 158.

CARVALHO, Solomon Nunes. *Incidents of Travel and Adventure in the Far West, with Colonel Frémont's Last Expedition*. Nova York: Derby and Jackson, 1859.

CARUS, Carl Gustav. *Cartas y anotaciones sobre la pintura de paisaje. Diez cartas sobre la pintura de paisaje con doce suplementos y una carta de Goethe a modo de introducción*. Madrid: Visor, 1992.

CHAMBAUD, Lewis. *A grammar of the French tongue: with a preface containing an essay on the proper method for teaching and learning that language, 11 edition, revised and corrected agreeably to the Dictionary of the French Academy by Mr. Des Carries.* Londres: T. Longman, B. Law and Son [et al.], 1794.

CHAMBERS, Ephraim. *Cyclopædia, or, An universal dictionary of arts and sciences : containing the definitions of the terms, and accounts of the things signify'd thereby, in the several arts, both liberal and mechanical, and the several sciences, human and divine : the figures, kinds, properties, productions, preparations, and uses, of things natural and artificial : the rise, progress, and state of things ecclesiastical, civil, military, and commercial : with the several systems, sects, opinions, &c : among philosophers, divines, mathematicians, physicians, antiquaries, criticks, &c : the whole intended as a course of ancient and modern learning.* Londres, 1728.

"Charada". *Un Tros de Paper* [Barcelona: I. López], núm. 18 (diumenge 17 setembre 1865), p. 4.

CLAPÉS TRABAL, Pere. "Excursió Col·lectiva. De Vallvidrera al Papiol, Efectuada en 30 de Mars de 1879. Extracte del Acta". *Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana* [Barcelona], any II, núm. 6 (30 abril 1879), p. 85.

CORTADA, Juan. *Viaje a la isla de Mallorca en el estío de 1845.* Palma de Mallorca: RODA, 1947. [Exemplar facsímil de l'edició original: CORTADA, Juan. *Viaje a la isla de Mallorca en el estío de 1845.* Barcelona: imprenta de A. Brusi, 1945]

CUNÍ i MARTORELL, Miquel: "De Gavá á Begas. Excursió entomològica". *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* [Barcelona: Imprempta de Henbich y Com.], vol. I (1891), p. 42.

DAGUERRE, Louis-Jacques Mandé. *Historique et description des procédés du daguerréotype et du diorama.* París : A. Giroux et cie, 1839.

DELAMARRE, Ach. *La photographie panoramique.* París: Charles Mendel, 1900.

DESCARTES, René, COUSIN, Victor (ed.). "La Dioptrique. Discours Sixième". A: *Ouvres de Descartes.* . Vol. 5: *La Dioptrique, Les Météores, La Géométrie, Traité de la Mécanique, Abrégé de la Musique.* París: F.G. Levrault, 1824.

DEVILLE, Charles Sainte-Calire. "Rapport relatif à des études photographiques sur les Alpes, faites au point de vue de l'orographie et de la géographie physique par M. Aimé Civiale". *Comptes rendus des séances de l'Académie des sciences.* Vol. LXII, 16 abril 1866, p. 873-881.

Dictionnaire chronologique et raisonné des découvertes, inventions, innovations, perfectionnements, observations nouvelles et importations en France, dans les sciences, la littérature, les arts, l'agriculture, le commerce et l'industrie, de 1789 à la fin de 1820. París: Louis Colas. Vol. XII, novembre 1823.

DIDEROT, Denis; d'ALEMBERT, Jean. *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers.* Vol. 12. París, 1751-1772.

DUFOURNY, Leon. "Rapport fait à l'Institut National des Sciences et des Arts, sur l'origine, les effets et les progrès du panorama". A: *Mémoires de la Classe des Beaux-Arts de l'Institut*, vol. 5 (28 fructidor an VIII [1800]).

ECKARDT, Meister. *Obres Escollides. Traducció i edició de Josep Batalla, Barcelona: Laia, 1983.*

Encyclopaedia Britannica; or A dictionary of arts, sciences, and miscellaneous literature. Vol. 2. Part 1. Londres: Colin Macfarquhar, George Gleig, A. Bell and C. Macfarquhar, 1801.

"Excursió á Santa Coloma de Queralt, Solivella, Tallat y Vallbona en los días 23, 24, 25, 26 y 27 [juny]". *L'Excursionista. Butlletí Mensual de la Associació Catalanista d'excursions Científicas* [Barcelona], any III, núm. 20 (30 juny 1880), p. 456.

FARDON, George R. *San Francisco Album. Photographs of the Most Beautiful Views and Public Buildings of San Francisco. Photographed by G.R. Fardon*. San Francisco: Herre & Bauer, at the Office of the *San Francisco Journal*, s/d. (c.1856).

----- . *George R. Fardon Album*. George Eastman House Still Photographic Archive. <http://www.geh.org/ne/str085/htmlsrc6/fardon_sld00001.html> [Consulta: octubre 2004].

FRANCESCA, Piero della; NICCO-FASOLA, Giusta (ed.). *De Prospectiva pingendi*. Florència: Casa Editrice Le Lettere, 1984.

FROM THE ORACLE [Pseudònim]. "Political Panorama". *The Spirit of the*

Public Journals for 1802. Being an Impartial Selection of the Most Exquisite Essays and Jeux d'Esprits, Principally Prose, that Appear in the Newspapers and Other Publications. With Explanatory Notes and Anecdotes of Many of the Persons Alluded to [Londres: James Ridgway], vol. 6, (1803), p. 48-49.

FURIÓ, Antonio. *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*. Palma de Mallorca: Imprenta de Pedro José Gelabert, 1840.

GELABERT, Anfós. 'Ullada artística á Girona'. *La Renaixensa. Periodich de Literatura, Ciencias y Arts* [Barcelona: Estampa Catalana de L. Obradors y P. Sulé], any I, núm. 3 (1 març 1871), p. 35.

GILPIN, William; MADERUELO, Javier. *Tres ensayos sobre la belleza pintoresca*. Madrid: Abada, 2004.

GRASSET DE SAINT SAUVEUR, André. *Viaje a las islas Baleares y Pithiusas: escrito durante los años 1801 a 1805*. Palma de Mallorca: RODA, 1952.

GREGORIUS I MAGNUS. *Regulae Pastoralis Liber* [en línia]. Ciutat del Vaticà: Documenta Catholica Omnia. <http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0590-0604__SS_Gregorius_I_Magnus_Regulae_Pastoralis_Liber__MLT.pdf> [Consulta: juliol 2009].

HARDWELL, Thomas; BAILLIE, Captain. "Extracts from the Portfolio of an Amateur". *New Monthly Magazine* [Londres], vol. 5, núm. 26 (1 març 1816), p. 133-135.

HÉMET, Félix. "Le Panorama De La Compagnie Transatlantique À L'exposition Universelle De 1889." *La nature, Revue des sciences. et de leurs applications aux arts et à l'industrie*. Paris: Imprimerie A. Lahure, núm. 837 (1889), p. 33-35.

HERDMAN, William Gawin. "Linear Perspective I". *Art Journal* [Londres], vol. 11 (1 setembre 1849), p. 265-266.

----- "Linear Perspective II". *Art Journal* [Londres], vol. 11 (1 novembre 1849), p. 329-331.

----- "Linear Perspective III". *Art Journal* [Londres], vol. 12 (1 febrer 1850), p. 43-44.

----- *A treatise on the Curvilinear Perspective of Nature; and its applicability to art*. Londres, Liverpool: John Weale & Co, 1853.

----- *Thoughts on Speculative Cosmology and the Principles of Art*. Londres: Longmans, Green, Reader & Dyer, 1870, p. 102-104.

HUMBOLDT, Alexander Von. *Cosmos. Ensayo de una descripción física del mundo*. Vol. 1 i 2. Madrid: Imprenta de Gaspar y Roigol, 1874.

JONES, Bernard E. (ed.). *Encyclopedia of Photography. With A New Picture Portfolio*, 1879. Nova York: Arno Press, 1974, p. 390-391. [Reimpressió de la 2ª ed., 1911]

JOPLING, Joseph (ed.). *Dr. Brook Taylor's Principles of Linear Perspective or The Art of Designing Upon a Plane The Representations of All Sorts of Objects As They Appear to the Eye. New Edition With*

Additions, Intended to Facilitate the Study of This Much Esteemed Work, By Joseph Jopling, Architect. Londres: M. Taylor (Nephew and Successor to the late Josiah Taylor), 1835.

LIEBER, Francis (ed.). *Encyclopædia Americana: a popular dictionary of arts, sciences, literature, history, politics, and biography, brought down to the present time; including a copious collection of original articles in American biography; on the basis of the seventh edition of the German conversations-lexicon*. Vol. 9. Filadèlfia: Thomas, Cowperthwait, & co, 1838.

LYNCH PIOZZI, Hester. *British synonymy: or, An attempt at regulating the choice of words in familiar conversation*. Vol. 1. G. G. i J. Robinson, 1794.

LONDE, Albert. "La Photographie Panoramique. Nouvel Apareil De M. J. Damoizeau." *La Nature. Revue des sciences. et de leurs applications aux arts et à l'industrie* [Paris: Imprimerie A. Lahure], núm. 920 (1891), p. 102-06.

----- "Cyclographe a Foyer Fixe." *La Nature. Revue des sciences. et de leurs applications aux arts et à l'industrie*. [Paris: A. Lahure], núm. 1096 (1894), p. 7-10.

----- *La Photographie Moderne : Traité Pratique De La Photographie Et De Ses Applications À L'industrie Et À La Science. 2e éd. complètement refondue et considérablement augmente*. Paris: Masson, 1896.

Magazin encyclopédique, ou Journal des sciences, des lettres et des arts; Rédigé par A.L. Millin, VI Anné, Tome III [Paris: Chez Fuchs], (any

VIII [1800]), p. 391-393.

MARTENS, Frederich von. "Note sur le daguerreotype panoramique, par M. Martens". A: *Comptes Rendus des séances de l'Académie des Sciences*, vol. XX (23 juny 1845).

MARTÍTURRÓ, I. "Excursió botànica al Priorat y Montsant. Días 9 á 17 de Juliol de 1883". *Butlletí de la Associació d'excursions Catalana*, any XII, núm. 136-138 (gener-març 1890), p. 49-66.

MELLEN, George Egbert. *Panoramic Photography; or, How to Make Two or More Adjoining Negatives and Print All on One Sheet of Paper without Showing the Joining Line*. Chicago: Times printing co., 1897.

404

MILIZZA, Francesco; GINESSI, Antonio. *Arte de saber ver en las bellas artes del diseño*. Barcelona: Imprenta de Garriga y Aguasvivas, 1823.

MOËSSARD, P. *Le Cylindographe, Appareil panoramique*. París: Gauthier-Villars et Fils, 1889.

MONGE, Gaspard. *Géométrie descriptive*. París: Bachelier, 1827.

MONGE, Gaspar; BRISSON, Barnabé (ed.). *Géométrie descriptive, Suivi d'une Théorie des ombres et de la perspective, extraite des papiers de l'auteur par M. Brisson*. 7a ed., Brusel·les: Société Belge de Librairie, 1839.

The Mornig Chronicle [Londres], (31 agost 1824).

NANSOUTY, Max de. "Le Panorama Du Pétrole De L'exposition Universelle De 1889." *La Nature. Revue des sciences. et de leurs applications aux arts et à l'industrie* [París: Imprimerie A. Lahure], núm. 854, 1889, p. 305-07.

NICCO-FASOLA, Giusta. "Introduzione". A: FRANCESCA, Piero della; NICCO-FASOLA, Giusta (ed.). *De Prospectiva pingendi*. Florència: Casa Editrice Le Lettere, 1984.

OSONA, Arthur. "Excursió particular al Cingle d'Ayats, Sant Miquel d'En Bas, Sant Pere de Falgars, Grau d'Olot, Rotllada, Padró de Rajols y Sant Llorens de Dosmunts". *Butlletí Mensual de la Associació d'excursions Catalana*, any VI, núm. 54 (març 1883), p. 70.

----- "Excursió á Lorita, Serra y Turó de Montal, Corredor y Montnegre." *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* [Barcelona: Imprempta de Henbich y Com.], any II, núm. 5 (abril-juny 1892), p. 17-18. [L'original està datat el 20 de maig de 1885, p. 67-73].

PACHECO, Francisco; BASSEGODA I HUGAS, Bonaventura (ed.). *Arte de la pintura*. Madrid: Cátedra, 1990.

PALOMINO, Antonio. *El museo pictórico y escala óptica. Práctica de la pintura, en que se trata del modo de pintar á el olio, temple y fresco, con la resolución de todas las dudas que en su manipulación pueden ocurrir. Y de la perspectiva común, la de techos, ángulos, teatros, y monumentos de perspectiva, y otras cosas muy especiales, con la dirección y documentos para las ideas ó asuntos de las obras de que se ponen algunos ejemplos*. Madrid: Impremta

- de Sancha, 1797.
- PALOMINO, Antonio; VELASCO, Antonio; AYALA MALLORY, Nina (ed.). *Vidas / Antonio Palomino*. Madrid: Alianza, 1986.
- PAMPOL, Lo. "Un viatge als Estats Units. Nova York, 31 de Maig de 1875". *La Lluanera de Nova York. Revista catalana de noves i gresca* [Nova York], any II, núm. 8, p. 1.
- El Panorama, gaceta literaria, bajo la dirección de Don Agustin Azcona*. Madrid: Imprenta de El Panorama, 1840.
- "The Panorama: With Memoirs of its Inventor, Robert Barker, and his Son, the Late Henry Aston Barker". *Art Journal* [Londres], vol. 26 (1 febrer 1857), p. 46.
- PARSEY, Arthur. *Perspective Rectified; or, The Principles and Application Demonstrated. With a New Method of Producing Correct Perspective Drawings without the Use of Vanishing points*. Londres: Longman and Co, 1836.
- . *The science of vision: or, Natural perspective ... constituting the basis of the art of design, with ... the new optical laws of the camera obscura, or daguerrèotype, also the physiology of the human eye*. Londres: Longman and Co, 1840.
- "Photographie. Planchete photographique de M. Auguste Chevallier". *Cosmos, revue encyclopédique hebdomadaire des progrès des sciences*, vol. 19 (1861), p. 686-689, 707-709.
- QUIN, Theophilus. *The Biographical Exemplar; comprising memoirs of persons who have risen to eminence by industry and perseverance in the beneficial occupations of life*. Londres: Sharpe & Hailes, 1814, p. 18-19.
- ROCHAS, Albert de. "Le Colonel Langlois Et Les Panoramas." *La Nature. Revue des sciences. et de leurs applications aux arts et à l'industrie* [París: Imprimerie A. Lahure], núm. 1202, (1896), p. 17-19.
- SAINT-SAUD, Baró de, del C.A.F. "Ascenció al pich de Sant Gervás". *Butlletí mensual de la Associació d'Excursions Catalana* [Barcelona: Imprenta dels successors de N. Ramirez y C^a.], any III, núm. 15 (gener 1880), p. 19.
- SALA, Andreu. 'Lo senyor Francesch, II'. *La Rambla, Semanari Catala* [Barcelona: I. Lopez], any I, núm. 5 (diumenge 24 febrer 1867), p. 2.
- SAMSON, George Whitefield. *Elements of art criticism, comprising a treatise of the principles of man's nature as addressed by art, together with a historic survey of the methods of art execution in the departments of drawing, sculpture, architecture, painting, landscape gardening, and the decorative arts*. Filadèlfia: J.B. Lippincott Co., 1867.
- SANT AGUSTÍ. *Confessions*. Llibre VII, 22. Barcelona: Lluís Gili, 1931.
- SMOLLETT, Tobias George. *The Critical Review; or Annals of Literature, extended and improved by a Society of Gentlemen. A new arrangement* [Londres: A. Hamilton; Falcon-Court, Fleet Street],

vol. 9 (1794).

Specification of Letters Patent No.42086 14/16th June 1843 (Àustria)
[Custodis: Technische Universität Wien (Archive), Àustria Copy
(1991), Monash University, Austràlia].

SUTTON, Thomas. "On a new Panoramic Lens". *The Photographic Journal*
[Royal Photographic Society of Great Britain], núm. 90 (15
octubre 1859), p. 65.

----. "Panoramic Photography". *The Photographic Journal* [Royal
Photographic Society of Great Britain], núm. 95 (15 maig 1860),
p. 184.

The Times [Londres], núm. 2109 (23 agost 1791), p. 1. [Anunci classificat]

The Times [Londres], núm. 2427 (2 octubre 1792), p. 1. [Anunci
classificat]

The Times [Londres], (25 maig 1793), p. 3. [Anunci classificat]

The Times [Londres], (29 setembre 1798), p. 3.

VALENCIENNES, Pierre-Henry. *Éléments de perspective pratique a l'usage
des artistes suivis de réflexions et conseils à un élève sur la peinture
et particulièrement sur le genre du paysage*. París: l'autor, Palais
national des Sciences et Arts, 1800.

VIGNOLA Jacomo Barozzi; DANTI, Egnazio (ed.). *Le due regole della
prospettiva pratica*. Roma: Stamperia Camerale, 1611.

VILASECA, Ignasi. "Excursió col·lectiva a las costas del Garraf y Castell
dels Fels. Extracte del acta". *Butlletí mensual de la Associació
d'Excursions Catalana*, any IV, núm. 28 (gener 1881), p. 12-17.

VINCI, Leonardo de; ALBERTI, León Bautista; REJON de SILVA, Diego
Antonio (ed.). *El Tratado de la pintura de Leonardo de Vinci y los
tres libros que sobre el mismo arte escribió León Bautista Alberti*.
Madrid: Imprenta Real, 1784. [Edició facsímil. Barcelona: Alta
Fulla, 1999]

VINCI, Leonardo de; GONZÁLEZ GARCIA, Ángel. *Tratado de pintura*.
Madrid: Akal, 2007.

VITRUVIO, Marco Lucio [sic]. *Los diez libros de Arquitectura*. Madrid:
Imprenta Real, 1787. [Edició Facsímil. Barcelona: Alta Fulla, 1993]

Textos posteriors a 1900

ACKERMAN, James S. *Distance Points: Essays in Theory and Renaissance
Art and Architecture*. MA: MIT Press, 1991.

----. *Origins, imitation, conventions: representation in the visual arts*.
Cambridge: MIT Press, 2002.

ALPERS, Svetana. *The art of describing: Dutch art in the seventeenth*

- century. Chicago: University of Chicago Press, 1984.
- ALTICK, Richard Daniel. *The Shows of London*, Cambridge, Mass: Belknap Press o Harvard University Press, 1978.
- ALTMAN, Rick. *Los géneros cinematográficos*. Barcelona: Paidós, 2000.
- ANDERSEN, Kirsti. *The geometry of an art: the history of the mathematical theory of perspective from Alberti to Monge*. Nova York: Springer-Verlag, 2006.
- ANDERSEN, Kirsti (ed.); TAYLOR, Brook. *Brook Taylor's work on linear perspective: a study of Taylor's role in the history of perspective geometry ; including facsimiles of Taylor's two books on perspective*. Nova York: Springer-Verlag, 1992.
- APPLETON, Jay. *The Experience of Landscape*. Londres: John Wiley and Sons, 1975.
- "Art Board's Plans to Beautify Canal". *The New York Times* (5 octubre 1913), p. 11.
- D'ARCY WOOD, Gillen. *The shock of real: Romanticism and visual culture, 1760-1860*. Nova York: Palgrave, 2001
- ARGAN, Giulio Carlo. *Renacimiento y Barroco: El arte italiano de Miguel Angel a Tiépolo*. Madrid: Akal, 1999.
- ARNHEIM, Rudolf. "Hansen's curvilinear perspective". *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 32, núm. 3 (primavera 1974), p. 424.
- AUBENAS, Sylvie (ed.). *Gustave Le Gray, photographe (1820-1884)* [en línia]. París: Bibliothèque Nationale de France; Gallimard, 2002. Versió digital de l'exposició a: <http://expositions.bnf.fr/legray/arret_sur/2/index2c.htm> [Consulta: juliol 2009].
- AUMONT, Jacques; BERGALA, Alain; MARIE, Michel; VERNET, Marc. *Estética del cine: Espacio fílmico, montaje, narración, lenguaje*. Barcelona: Paidós, 1989.
- BAKER, Robert G.; BAKER, Frank A.; CONNELLAN, James A. *Stereoscopic Panoramic Imaging System*, European Patent Office, International Patent Classification: H04N 5/262(206.01) ; H04N 13/00 (2006.01), 2009.
- BAKER, T. Lindsay. *More Ghost Towns of Texas*. Norman: University of Oklahoma Press, 2003.
- BALTRUSAITIS, Jurgis. *Aberrations: essai sur la légende des formes*. París: Flammarion, 1995.
- BANDINELLI, Bianchi. *Del Helenismo a la Edad Media*. Madrid : Akal, 1981.
- . *El Arte de la antigüedad clásica*. Madrid : Akal, 1998.
- BARCELÓ I PONS, Bartomeu. "Mallorca: fantasía, realidad y sinrazón del turismo". *Cuadernos de arquitectura*, núm. 65 (1966), p. 13-16.
- . "Història del turisme a Mallorca". *Treballs de la Societat Catalana de*

Geografía, vol. 15, núm. 50 (2000), p. 31-55.

BARCELÓ PONS, Bartolomé; ROSSELLÓ VERGER, Vicente Ma. *Las islas Baleares. Estudio geográfico y económico*. Palma de Mallorca: Cámara Oficial del Comercio, la Industria y Navegación de Palma de Mallorca, 1964.

BARRE, André; FLOCON, Albert. *La perspectiva curvilínea. Del espacio visual a la imagen construida*. Barcelona: Paidós, 1985.

BASTIDA DE LA CALLE, Maria Dolores. "El Panorama: una manifestación artística marginal del siglo XIX". *Espacio, tiempo y forma. Historia del arte*. Madrid: UNED, vol. 7, núm. 14 (2001), p. 205-218.

BAXANDALL, Michael. *Pintura y vida cotidiana en el Renacimiento: arte y experiencia en el Quattrocento*. Barcelona: Gustavo Gili, 1981.

BAYER, Jonathan. "The Panoramic Image in Photography". A: *The Panoramic Image*. Southampton: University of Southampton; John Hansard Gallery, 1981, p. 27-32.

BENJAMIN, Walter. "París, Capital del Siglo XIX". A: *Iluminaciones II*. Madrid: Taurus, 1972, p. 171-190.

BENOSMAN, Ryad; KANG, Sing Bing (ed.). *Panoramic vision. Sensors, Theory, and Applications*. Nova York: Springer-Verlag, 2001.

BERGMANN, Bettina. "Painted perspectives of a villa visit: Landscape as status and metaphor". A: GAZDA, Elaine K. (ed.). *Roman Art in the Private Sphere: New Perspectives on the Architecture and Decor*

of the Domus, Villa, and Insula. Michigan: University of Michigan Press, 1994, p. 49-70.

BERQUE, Agustin. *El pensamiento paisajero*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2009.

BESSON, Jean. *La Terre et les Hommes aux Îles Baléares*. Aix de Provence: Edisud, 1997.

Bing Maps. Microsoft Corporation, 2004-05 [en línea]. <<http://www.bing.com/maps/>> [Consulta: juliol 2010].

BIRD, J. Brian; MORRISON, A. "Space Photography and Its Geographical Applications". *Geographical Review*, vol. 54, núm. 4 (octubre 1964), p. 463-486.

BIRT, Rodger C. "The San Francisco Album and its Historical Moment: Photography, Vigilantism and Western Urbanization". A: *San Francisco Album. Photographs, 1854-56 by George Robinson Fardon*. San Francisco: Chronicle Books; Fraenkel Gallery, 1999, p. 99-126.

BLINDER, David. "In Defense of Pictorial Mimesis". *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 45, núm. 1 (tardor 1986), p. 19-27.

BLOCH, Erns. "The Representation of Wish-Landscapes in Painting, Opera, and Poetry". A: BLOCH, Erns. *The Utopian Function of Art and Literature: Selected Essays*. Cambridge: MIT Press, 1989.

- BORDINI, Silvia. *Storia del panorama. La visione totale nella pittura del XIX secolo*. Roma: Officina Edizioni, 1984.
- BONNEMAISON, Joachim. *Panoramas: photographies 1850-1950. Collection Bonnemaïson*. Arles: Actes sud, 1989.
- BONNEMAISON, Joël; CAMBREZY, Luc; QUINTY-BOURGEOIS, Laurence. *La nation et le territoire : le territoire, lien ou frontière?*. París: L'Harmattan, 1999.
- BORDWELL, David. *Narration in the fiction film*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985.
- BOVER I PUJOL, Jaume. "Un mestre de mestres: Melción Rosselló i Simonet. Nota Bibliogràfica". *Maina* [Palma de Mallorca], núm. 3 (1981), p. 11-13.
- BUADES, Joan. *On brilla el sol. Turisme a Balears abans del boom*. Eivissa: Res Pública, 2004.
- BUEGER, Janet E. "Ultima Thule: American Mith, Frontier, and the Artist-Priest in Early American Photography". *American Art*, vol. 6, núm. 1, (hivern 1992), p. 82-103.
- BUNKSE, Edmunds V. "Humboldt and a Aesthetic Tradition in Geography". *A: Geographical Review*, vol. 71, núm. 2 (abril 1981), p. 127-146.
- BURCKHARDT, Jacob. *La cultura del Renacimiento en Italia*. Madrid: Akal, 2004.
- CAMPS, Josep; JUBANY, Àngels (ed.). *La muntanya. Antologia de textos*. Barcelona: Edicions 62, 1992.
- CANTOR, G. N. "Berkeley, Reid and the Mathematization of Mid-Eighteenth-Century Optics". *Journal of the History of Ideas*, vol. 38, núm. 3 (1977), p. 429-448.
- CARERI, Francesco. *Walkscapes. El andar como práctica estética*. Barcelona: Gustavo Gili, 2002.
- CASTILLO MARTÍNEZ de OLCOZ, Ignacio Javier. *El sentido de la luz. Ideas, mitos y evolución de las artes y los espectáculos de la luz hasta el cine*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006. [Tesi doctoral]
- CASTLEBERRY, May [et alt.]. *Perpetual mirage: photographic narratives of the desert West*. Nova York: Whitney Museum of American Art; H.N. Abrams, 1996.
- CHEVALIER, Marcel. *El paisatge de Catalunya*. Barcelona: Barcino, 1928.
- CIRER COSTA, Joan Carles. *La invenció del turisme de masses a Mallorca*. Palma de Mallorca: Documenta Balear, 2009.
- CLARK, Kenneth. *El arte del paisaje*. Barcelona: Seix Barral, 1971.
- . *Piero della Francesca*. Madrid: Alianza, 1995.
- CLARKE, John R. *The Houses of Roman Italy, 100B.C-A.D. 250: Ritual, Space and Decoration*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1993.

- COBURN, Alvin Langdon; GERNSHEIM, Alison (ed.); GERNSHEIM, Helmut (ed.). *Alvin Langdon Coburn. An autobiography*. Nova York: Dover, 1978.
- COLLOT, Michel. "Point de vue sur la perception des paysages". A: ROGER, Alain (ed.). *La théorie du paysage en France, 1974-1994*. Seyssel: Champ Vallon, 1995, p. 210-223.
- Comarques de muntanya. El futur creix a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003. [Campanya publicitària]
- COMMENT, Bernard. *Le XIXe siècle des panoramas*. París: Adam Biro, 1993.
- . *The Panorama*. Londres: Reaktion Books, 1999.
- CORBOZ, André. "Petita tipologia de la imatge urbana". A: *Retrat de Barcelona*. Vol. 1. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 1995.
- CORINNA, Jacobs. *Interactive Panoramas. Techniques for Digital Panoramic Photography*. Berlin, Nova York, Heidelberg: Springer-Verlag, 2004.
- COSGROVE, Denis. *Social Formation and Symbolic Landscape*. Londres: Croom Helm, 1984.
- COSTA, Antonio. *Saber ver el cine*. Barcelona: Paidós, 1991.
- COSTA, Joan. *L'expressivitat de la imatge fotogràfica. Una aproximació fenomenològica al llenguatge de la fotografia*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Centre d'Investigació de la Comunicació, 1989. (Estudis i recerques, vol. 2)
- COSTA I FERRER, Josep. *Guía gráfica de Mallorca : sus bellezas naturales, su catedral e iglesias, sus palacios y patios, sus costumbres, su arqueología*. Palma de Mallorca: Galerías Costa, 1949.
- COSTA I LLOBERA, Miquel. "El Gorg Blau". A: GARCÍA PASTOR. *Antología de poesías paisajísticas mallorquinas*. Palma de Mallorca: Ediciones Cort, 1977, p. 36-38.
- CRARY, Jonathan. *Techniques of the Observer : On Vision and Modernity in the Nineteenth Century*. Cambridge, Massachussets: MIT Press, 1990.
- . *Suspensions of perception: attention, spectacle and modern culture*. Cambridge: MIT Press, 1990.
- . "Modernizing Vision". A: FOSTER, Hal (ed.). *Vision and Visuality*. Nova York: The New Press & Dia Art Foundation, 1999, p. 29-44.
- CROFT-MURRAY, Edward. *Decorative painting in England, 1537-1837*. Vol. 2: *Eighteenth and early nineteenth centuries*. Londres: Country Life, 1970.
- Crossing the Frontier: Photographs of the Developing West, 1849 to the Present* [en línia]. SFMOMA, Sant Francisco Museum of Art. <<http://www.calhum.org/sfmoma-crossing/open.html>> [Consulta: octubre 2009].

CUENDE TASCON, Ramiro. "Se ruedan retratos. Foto Estudio Golbeck". A: *Golbeck*. Barcelona: Actar, 1999, p. 4-7.

DAMISCH, Hubert. *El origen de la perspectiva*. Madrid: Alianza, 1997.

DANIELS, Stephen. *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England & the United States*. Cambridge: Polity Press, 1993.

DUBY, George. *La época de las catedrales. Arte y sociedad, 980-1420*. Madrid: Cátedra, 2005.

DUNNING, William V. *Changing images of pictorial space: a history of spatial illusion in painting*. Nova York: Syracuse University Press, 1991.

EDGERTON, Samuel Y. *The Renaissance rediscovery of linear perspective*. Nova York: Basic Books, 1975.

EDKINS, Diana. "An Introduction to Panoramic Photography". A: *Panoramic photography*. Nova York: Grey Art Gallery, 1977.

ELKINS, James. "Did Leonardo Develop a Theory of Curvilinear Perspective?: Together with Some Remarks on the 'Angle' and 'Distance' Axioms". *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 51 (1988), p. 190-196.

----- *The Poetics of Perspective*. Nova York: Cornell University Press, 1994.

ENCARNAÇÃO, José L.; FELGER, Wolfgang. "International Activities and

Future Perspectives of Virtual Reality". A: *Proceedings. Computer Graphics International*. Pohang, Corea del Sud: IEEE, 1996.

ENGEL, Leonard (ed.). *The Big empty: essays on western landscapes as narrative*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1994.

ENRÍQUEZ DE SALAMANCA, Cayetano; SICILIA, Antonio G. *Panoramas del Pirineo español*. Madrid: Cayetano Enríquez de Salamanca, 1977.

ESPA, Virginia; OTAL, Blanca. *Panorámica y paisaje. Huesca 1850-2006*. Huesca: Diputación de Huesca, 2007.

D'ESTE, Margaret. *With a camera in Majorca*. Nova York: G. P. Putnam's Sons, 1907.

EVE Everyone's Virtual Exhibition: Myriorama [en línea]. The Bill Douglas Center for the History of Cinema and Popular Culture, 2004. <<http://billdouglas.ex.ac.uk/eve/myriorama/myriorama.htm>> [Consulta: juliol 2009].

FABE, Marilyn. *Closely watched films: an introduction to the art of narrative film technique*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2004.

FELLNER, Manuela; HOLZER, Anton; LIMBECK-LILIENAU, Elisabeth. *The Sharpend Eye. Joseph Petzval: Light, the City and Photography*. Viena: Technisches Museum, 2003.

FIELD, Judith Veronica. *The invention of infinity: mathematics and art in*

the Renaissance. Oxford: Oxford University Press, 1997.

-----, *Piero Della Francesca: a mathematician's art*. New Haven: Yale University Press, 2005.

FLORENSKI, Pável. *La Perspectiva invertida*. Madrid: Siruela, 2005.

FLUKINGER, Roy. "Sólo un loco haría lo que hago yo: la trayectoria panorámica de Eugene O. Goldbeck". A: *Golbeck*. Barcelona: Actar, 1999, p. 58-85.

FONT COMAS, Joan. *Traçat de perspectiva curvilínia de pantalla cilíndrica mitjançant sistemes informàtics*. Barcelona: Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, Universitat Politècnica de Barcelona, 1987. [Tesi doctoral]

FONT MARTORELL, Gabriel. *50 Excursiones a pie por la isla de Mallorca*. Palma de Mallorca: Patronato de Turismo de Mallorca, 1964.

FORESTA, Merry A.; [et al.]. *Between home and heaven: contemporary American landscape photography from the Consolidated Natural Gas Company Collection of the National Museum of American Art, Smithsonian Institution*. Washington, D.C.: National Museum of American Art; Smithsonian Institution; University of New Mexico Press, 1992.

-----, *Between home and heaven: contemporary American landscape photography from the Consolidated Natural Gas Company Collection of the National Museum of American Art, Smithsonian Institution* [en línia]. <<http://americanart.si.edu/collections/>

exhibits/helios/cng/obhessa03.html> (Consulta: octubre 2004).

FORNÓS, Joan J. (ed.). *Bartomeu Darde i Pericàs, geòleg i mestre*. Palma de Mallorca: Govern de les Illes Balears, 2008.

FOSTER, Gus. *The American Rockies: photographs by Gus Foster*. Albuquerque, N. M.: Albuquerque Museum, 1999.

FOSTER, Hal (ed.). *Vision and Visuality*. Nova York: The New Press; Dia Art Foundation, 1999.

FOUCAULT, Michel. *Vigilar y castigar. Nacimiento de la prisión*. Madrid: Siglo XXI, 2009.

FRANCASTEL, Pierre. *Pintura y Sociedad*. Madrid: Cátedra, 1984.

FREIXA I FONT, Pere. "La fotografía y la representación del territorio: antecedentes para una indexación virtual del mundo". *Actas. Primer Congreso de Historia de la Fotografía*. Zarautz: Photomuseum, 2005, p.105-116.

-----, "Las Rutas escondidas de Mallorca, de Jesús García Pastor. Un panorama inacabado del paisaje de Mallorca". *Actas al Segundo Congreso de Historia de la Fotografía, 2-4 de diciembre de 2006*. Zarautz: Photomuseum, 2007, p. 125-144.

-----, "El San Francisco Album de George R. Fardon: narrativa, fotografía i construccions panoràmiques en la descripció de la ciutat precinematogràfica (1850-1890)". A: *Cinema i modernitat: les transformacions de la percepció. 6è Seminari sobre els antecedents*

- i orígens del Cinema*. Girona: Museu del Cinema, 2008, p. 141-151.
- FRICH, Arnaud. *La photographie panoramique*. París: Eyroles, 2004.
- FRIEDMAN, Martin L. *Visions of America: landscapes as metaphor in the late twentieth century*. Denver, Colo.; Columbus, Ohio; New York: Denver Art Museum; Columbus Museum of Art; H.N. Abrams, 1994.
- FRIZOT, Michel. *A New History of Photography*. Colònia: Könemann, 1998.
- GARCÍA ESPUCHE, Albert (ed.). *Ciutats, del globus al satèl·lit*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 1994.
- GARCÍA PASTOR, Jesús. *Gramática teórico-práctica de la lengua griega*. València : ECIR, 1943.
- . *Gramática teórico-práctica de la lengua griega*. 2a ed. corregida. 2 v. València : Gior, 1944.
- . *Gramática de la lengua latina [Libro de texto aprobado para el bachillerato por el Ministerio de Educación Nacional por O.M. del 16 de marzo de 1959]*. Palma de Mallorca : Paideia, 1959.
- . *Catálogo de incunables de la Biblioteca Pública de Palma de Mallorca*. Madrid : Cuerpo facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, 1951.
- . *Rutas escondidas de Mallorca / Rutes amagades de Mallorca*. Palma de Mallorca: Imprenta politécnica, 1964. 83 v. [Publicació periòdica]
- . *Antología de poesías paisajísticas mallorquinas traducidas por Jesús García Pastor para su obra Rutas escondidas de Mallorca. Edición bilingüe*. Palma de Mallorca: Ediciones Cort, 1977.
- . *Mallorca Activa. Fisiografía de la Mallorca montuosa i relació sistemàtica d'altures*. 2a ed. revisada. Palma de Mallorca: Miquel Font, 2000.
- GARCÍA PASTOR, Jesús; HILLGARTH, J. N.; PÉREZ MARTÍNEZ, Lorenzo. *Manuscritos Iulianos de la Biblioteca Pública de Palma*. Palma de Mallorca; Barcelona: Biblioteca Pública, Biblioteca Balmes, 1965.
- GEENS, Stefan. "400 million Google Earth users. Really?" [en línia]. Blog *Ogle Earth*. <<http://www.ogleearth.com>> [Consulta: juliol 2009].
- GEORGE EASTMAN Collection [en línia]. <http://www.geh.org/taschen/htmlsrc1/m197705030001_ful.html> [Consulta: abril 2010].
- GERNSHEIM, Helmut. *The Origins of Photography*. Nova York: Thames and Hudson, 1982.
- . *Creative photography*. Nova York: Dover publications, 1991.
- GERNSHEIM, Helmut; GERNSHEIM, Alison. *L. J. M. Daguerre; the history of the diorama and the daguerreotype*. Nova York: Dover, 1968.

- GIACOMANTONIO, Marcello. *La enseñanza audiovisual. Metodología didáctica*. Barcelona: Gustavo Gili, 1985.
- GITELMAN, Lisa; PINGREE, Geoffrey B. (ed.). *New media, 1740-1915, Media in transition*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2003.
- GLEDHILL, Duke; YUN TIAN, Gui; TAYLOR, Dave; CLARKE, David. "Panoramic imaging –a review." *Computers & Graphics*, núm. 27 (2003), p. 435-445.
- GOMBRICH, Ernst H. *Historia del Arte*. Madrid: Alianza, 1982.
- . *Arte e Il·lusió. Estudi sobre la psicologia de la representació pictòrica*. Barcelona: Gustavo Gili, 1982.
- Google Earth Home [en línia]. Google, 2005 < <http://earth.google.com> > [Consulta: juliol 2010].
- Google Earth product family [en línia]. Google, 2005. <<http://earth.google.com/products.html>> [Consulta: octubre 2005].
- GORE, Al. *The Digital Earth: Understanding Our Planet in the 21st Century* [en línia]. Digital Earth Office, 1998. <<http://www.digitalearth.gov/VP19980131.html>> [Consulta: octubre 2005]. Actualitzat a: *ISDE5, The Firth International Symposium on Digital Earth, 2007*. <http://www.isde5.org/al_gore_speech.htm> [Consulta: juliol 2009].
- GRAFFENRIED, Michael von. *Algèrie: photographies d'une guerre sans images*. Paris: Hazan, 1998.
- GRAFTON, Anthony. *Leon Battista Alberti: master builder of the Italian Renaissance*. Harvard: Harvard University Press, 2002.
- GRAU, Oliver. *Virtual Art: from ilusion to immersion*. Cambridge: MIT Press, 2004.
- GREENHILL, Ralph. *Early Photography in Canada*. Toronto: Oxford University Press, 1965.
- GROTH, Paul Erling; BRESSI, Todd W. *Understanding ordinary landscapes*. New Haven: Yale University Press, 1997.
- GUBERN, Román. *Del bisonte a la realidad virtual: la escena y el laberinto*. Madrid: Anagrama, 1996.
- HAAS, Karen; KEMMERER, Allison. *Expanded Visions: The panoramic photograph*. Andover, Massachusetts: Addison Gallery of American Art, 1998.
- HALES, Peter B. *William Henry Jackson and the transformation of the American landscape*. Filadèlfia: Temple University Press, 1988.
- . *Silver Cities: Photographing American Urbanization, 1839-1939*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 2005. [Edició revisada i ampliada]
- HALKES, Petra. "The Mesdag Panorama: Sheltering the all-embracing view". *Art History* [Oxford, UK.: Blackwell Publishers], vol. 22, núm. 1 (març 1999), p. 83-98.

HALVERSON, Karen. *Karen Halverson Photographs* [en línea]. <<http://www.karenhalverson.com/main.html>> [Consulta: juliol 2009]

HAMOU, Philippe (ed.). *La Vision perspective (1435-1740) : l'art et la science du regard, de la Renaissance à l'âge classique*. París : Payot & Rivages, 1995.

HANNAVY, John (ed.). *Encyclopedia of nineteenth-century photography*. Londres: Routledge. Vol.1, 2008.

HANSEN, Robert. "This Curving World: Hyperbolic Linear Perspective". *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 32, núm. 2 (Winter, 1973), p. 147-161.

HARRIES, Karsten. *Infinity and Perspective*. Cambridge: MIT Press, 2001.

HARRIS, David; SANDWEISS, Eric. *Eadweard Muybridge and the photographic Panorama of San Francisco, 1850-1880*. Montreal: Centre Canadien d'Architecture/Canadian Centre for Architecture, 1993.

HASLER, David. *Perspectives on Panoramic Photography*. Lausanne: École Polytechnique Fédéral de Lausanne, 2002. [Tesi doctoral]

HAVELL, Robert Jr. *Panoramic View of New York Taken from the North River, 1840* [en línea]. Nova York: Metropolitan Museum of Art. <<http://www.metmuseum.org>> [Consulta: juliol 2009].

HICKMAN, Paul; PIRTS, Terence (ed.). *George Fiske. Yosemite Photographer*. Tucson: University of Arizona, 1980.

HOLMES, George. *Florença, Roma y los orígenes del Renacimiento*. Madrid: Akal, 1993.

HOPKINS, Rip; CAUJOLLE, Christian. *Nimulé. Dernière ville du sud Soudan*. Paris: Filigranes, 1977

HYDE, Anne F. *An American vision: Far Western landscape and national culture, 1820-1920*. Nova York: New York University Press, 1990.

HYDE, Ralph. *Panoromania! The art and entertainment of the "all-embracing" view*. Londres: Trefoil Publications; Barbican Art Gallery, 1988.

----- "Myrioramas, Endless Landscapes: The Story of a Craze". *Print Quarterly*, vol. 21, núm. 4 (2004).

JACKSON, John Brinckerhoff. *The necessity for ruins, and other topics*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1980.

----- *Discovering the Vernacular Landscape*. New Haven: Yale University Press, 1984.

JARZOMBEK, Mark. *On Leon Battista Alberti: His Literary and Aesthetic Theories*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990.

JET PROPULSION LABORATORY. *Mars Exploration Program* [en línea]. <<http://mars.jpl.nasa.gov/>> [Consulta: agost 2010].

JONES, Michael T. "Google's Geospatial Organizing Principle". A: RHYNE, Theresa-Marie (ed.). *Visualization Viewpoints*. IEEE Computer

- Graphics and Applications, 2007, p. 8-13.
- ."The Power of the GeoWeb" [en línia]. *GeoWeb* 2008. <<http://www.youtube.com/watch?v=U5SYg2bRyD0>> [Consulta: juliol 2009].
- JONSHON, William S. *Nineteenth-Century Photography: An Annotated Bibliography, 1839-1879*. Boston: G. K. Hall, 1990.
- JUNCOSA ARAGONÉS, Jordi. *Arquitectura representada i espai pictòric en l'art del segle XX. Ortodòxies i heterodòxies de la perspectiva de les avantguardes pictòriques a través de l'arquitectura representada*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya, 2003. [Tesi doctoral]
- KAPLAN, Louis. "A Patriotic Mole: A Living photograph". *The New Centennial Review*, vol. 1, núm. 1 (primavera 2001), p. 107-139.
- KASIMIR, Marin; TARANTINO, Michael. *From here to there*. Rotterdam: Luc Derycke, 1999.
- KATZ, Steven D. *Plano a Plano: De la idea a la pantalla*. Madrid: Plot, 2000.
- KEMP, Martin. *The Science of Art: Optical Themes in Western Art from Brunelleschi to Seurat*. New Haven: Yale University Press, 1990.
- . *La ciencia del arte. La óptica en el arte occidental de Brunelleschi a Seurat*. Madrid: Akal, 2000.
- . *Leonardo*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- KELSEY, Robin. "Les espaces historiographiques de Timothy O'Sullivan" [en línia]. *Études photographiques*, núm. 14 (gener 2004). <<http://etudesphotographiques.revues.org/document374.html>> [Consulta: juny 2010].
- KLETT, Mark. *Third View: A Rephotographic Survey of American West* [en línia]. <<http://thirdview.org/3v/home/index.html>> [Consulta: octubre 2004].
- KLETT, Mark; SOLNIT, Rebecca; WOLFE, Byron. *Yosemite in Time: Ice Ages, Tree Clocks, Ghost Rivers*. San Antonio, Texas: Trinity University Press, 2008.
- KLETT, Mark; MUYBRIDGE, Eadweard. *One city / Two visions: San Francisco panoramas. 1878 and 1990*. San Francisco: Bedford Arts, 1990.
- KOUDELKA, Josef. *Chaos*. London: Phaidon, 1999.
- KOYRÉ, Alexandre. *Del mundo cerrado al universo infinito*. Mèxic, D. F.: Siglo XXI, 1989.
- KRAUSS, Rosalind. "Photography's Discursive Spaces: Landscape/View". *Art Journal*, vol. 42, núm. 4, (hivern, 1982), p. 311-319.
- KRUEGER, Myron W. *Artificial Reality*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley, 1983.
- KUBOVY, Michael. *The psychology of perspective and Renaissance art*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 1986.

KURUTZ, Gary. *California Books Illustrated with Original Photographs, 1865-1890*. Los Angeles: Dawson's Books Shop, 1996.

LARSON, William. *George Eastman House William Larson Series*. <http://www.geh.org/fm/misdig2/htmlsrc/larson_sld00001.html> [Consulta: octubre 2004]. [Arxiu del museu]

LE GOFF, Jean-Pierre. "De la représentation perspective à une idée certaine de l'infini actuel". *Journal Français de Psychiatrie*, núm. 16, 2002.

LINDBERG, David C. (ed.). *Roger Bacon and the origins of Perspectiva in the Middle Age: a Critical Edition and English Translation of Bacon's Perspectiva with Introduction and Notes*. Nova York: Oxford University Press, 1996.

The Long View: Panoramic Photography from the National Archives [en línia]. National Archives and Records Administration. <http://www.archives.gov/exhibits/panoramic_photography/panoramic_home.html> [Consulta: juliol 2010].

LISTER, Martin. *La Imagen Fotográfica en la Cultura Digital*. Barcelona: Paidós, 1997.

LUBBOCK, Percy. *The Craft of Fiction*. Londres: Jonathan Cape, 1972.

MADERUELO, Javier. *El paisaje. Génesis de un concepto*. Madrid: Abada, 2005.

MARAGALL, Joan. "Retorn". A: *Obres completes de Joan Maragall. Poesies*.

Barcelona: Gustavo Gili, 1918, p. 252.

MARAGALL, Joan; CASALS, Glòria (ed.). *Poesia. Edició crítica*. Barcelona: La Magrana, 1998.

MARTÍNEZ ABADÍA, José; SERRA FLORES, Jordi. *Manual básico de técnica cinematográfica y dirección de fotografía*. Barcelona: Paidós, 2000.

MARTÍNEZ-QUINTANILLA, Enrique. *Perspectiva curvilínea de pantalla cilíndrica*. Barcelona: Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, Universitat Politècnica de Barcelona, 1983. [Tesi doctoral]

MARZO, Jorge Luis. "Ilusión e ideología en la máquina de ver". A: MARZO, Jorge Luis; BADIA, Tere (ed.). *Singular Electrics*. Barcelona: Fundació Miró, 1998. Versió en línia: <<http://www.soymenos.net/Ilusion.pdf>> [Consulta: febrer 2010].

MASCARÓ PASARIUS, José. *Corpus de Toponimia de Mallorca*. Palma de Mallorca: José Mascaró Rius, 1963.

MATTISON, David. *Camera Workers: The British Columbia, Alaska & Yukon Photographic Directory, 1858-1950* [en línia]. National Library of Canada. <http://epe.lac-bac.gc.ca/100/200/300/david_mattison/camera_workers/2001-09/cw1-p-names.html> [Consulta: febrer 2009].

MAU, August. *Pompeii, Its Life and Art*. New Rochelle, Nova York: Caratzas Brothers, 1982. [Edició revisada i actualitzada de

- Londres, 1899.]
- MEEHAN, Joseph. *Panoramic Photography*. Nova York: Amphoto, 1996.
- MENDIETA, Santiago. *La photographie à l'assaut des Pyrénées: images retrouvées*. Grenoble: Glénat, 2004.
- MESTRES, Josep M. [et. al.]. *Manual d'estil. La redacció i l'edició de textos*. Barcelona: Eumo; Universitat de Barcelona; Universitat Pompeu Fabra; Associació de Mestres Rosa Sensat, 1995.
- METTERNICHT, Graciela. "Consideraciones acerca del impacto de Google Earth en la valoración y difusión de los productos de georrepresentación". *GeoFocus*, núm. 6, 2006, p. 1-10.
- MICHAUX, Emmanuelle. *Du panorama pictural au cinéma circulaire: origines et histoire d'un autre cinéma, 1785-1998*. París: Harmattan, 1999.
- MILANESI, Gaetano. "Prefacio". A: VASARI, Giorgio. *La vida de los más excelentes pintores, escultores y arquitectos, escritas por Giorgio Vasari*. Mèxic D. F.: Universidad Autónoma, 1996, p. 13-28.
- MITCHELL, William John Thomas (ed.). *Landscape and Power*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- MITRY, Jean. *La semiología en tela de juicio: cine y lenguaje*. Madrid: Akal, 1990.
- MORÁN TURINA, Miguel. "El rigor del tratadista: Palomino y el Museo Pictórico". *Anales de Historia del Arte* [Madrid: Servicio Publicaciones UCM], núm. 6 (1996), p. 267-284.
- MORTON, Steven. "Was Von Martens First?". *Panorama, The Journal of the International Association of Panoramic Photographers* [Columbia, Mariland: International Association of Panoramic Photographers], núm. 5 (maig 1991); núm. 7, (setembre 1991); vol.1, núm. 4 (setembre 1993).
- MUIR, John. *The Yosemite*. Boston: Houghton Mifflin, 1914.
- . *Nature Writings*. Nova York: Literary Classics of the United States; Penguin Putnam Inc., 1997.
- MUIR, Richard. *Approaches to Landscape*. Londres: MacMillan Press, 1999.
- NAEF, Weston. *Era of Exploration, The Rise of Landscape Photography in the American West, 1860-1885*. Boston: New York Graphic Society, 1975.
- NASA JPL. *Mars Pathfinder* [en línia]. < <http://marsprogram.jpl.nasa.gov/MPF/index1.html> >[Consulta: agost 2010].
- NATAN, Marvin R. "Catalogue Raisonné of Fardon's San Francisco Views". A: *San Francisco Album. Photographs, 1854-56 by George Robinson Fardon*. San Francisco: Chronicle Books, Fraenkel Gallery, 1999, p. 135-171.
- NEWHALL, Beaumont. *The History of Photography: from 1839 to the*

- present day*. Nova York: Museum of Modern Art, 1982.
- , *Photography: 1839-1937*. Nova York: Museum of Modern Art, 1937.
- NICKEL, Douglas R. *Carleton Watkins: The Art of Perception*. San Francisco: San Francisco Museum of Art, 1999.
- NOVAK, Barbara. "Landscape Permuted: From Painting to Photography". *Artforum* (octubre 1975), p. 40-45.
- , *Nature and Culture. American Landscape and Painting 1825-1875*. Nova York: Oxford University Press, 1981.
- NYBERG, Hans. *Panoramas.dk* [en línia]. < <http://www.panoramas.dk/index.html> > [Consulta: agost 2010].
- OETTERMANN, Stephan. *The Panorama. History of a Mass Medium*. Nova York: Zone Books, 1997.
- OPPÉ, Adolf Paul. *The Drawings of Paul and Thomas Sandby in the collection of His Majesty the King at Windsor Castle*. Londres: Paidon Press, 1947.
- PALOS I VADELL, Benigne. *Itineraris de Muntanya*. Palma de Mallorca: Moll, 1983.
- PALQUIMIST, Peter E. "George Robinson Fardon, Photographer". A: *San Francisco Album. Photographs, 1854-56 by George Robinson Fardon*. San Francisco: Chronicle Books, Fraenkel Gallery, 1999, p. 14-32.
- PANOFISKY, Erwin. *La perspectiva como forma simbólica*. Barcelona: Tusquets, 1973.
- , *Renacimiento y renacimientos en el arte occidental*. Madrid: Alianza, 1981.
- , *Vida y arte de Alberto Durero*. Madrid: Alianza, 1982.
- , *Idea*. Madrid: Cátedra, 1987.
- Panoramas: The North American Landscape in Art* [en línia]. Virtual Museum Canada, Canadian Heritage Information Network. <<http://www.virtualmuseum.ca/Exhibitions/Landscapes/home-e.html>> [Consulta: octubre 2004].
- The Panoramic Image*. Southampton: University of Southampton; John Hansard Gallery, 1981.
- Panoramic Photographs. Taking the Long View, 1851-1991* [en línia]. The Library of Congress. American Memory. Panoramic Photographs. <<http://www.loc.gov/pictures/collection/pan>> [Consulta: juliol 2010].
- Panoramic photography*. Nova York: Grey Art Gallery, 1977.
- PARE, Richard. *Photography and Architecture: 1839-1939*. Mont-real, Canadà: Centre Canadien d'Architecture / Canadian Centre of Architecture, 1982.
- PEARN, Alison. *A Voyage Round the World: Charles Darwin and the Beagle*

Collections in the University of Cambridge. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

PELLETIER, Louise; PÉREZ GÓMEZ, Alberto. *Perspective bibliography: a bibliography on sources from Perspectiva Naturalis to Perspectiva Artificialis*. Mont-real: Institut de recherche en histoire de l'architecture, 1996.

PICORNELL I BAUÇA, Climent. *El turisme com a articulador de la dependència a les Illes Balears*. Palma de Mallorca: Centre d'Estudis Socialistes Gabriel Alomar, 1978.

PIFERRER, Pablo; QUADRADO, José María. *Islas Baleares*. Barcelona: Cortezo, 1888.

420

PILLSBURY, Arthur C. "From One Aircraft to Another". *Sunset Magazine* [San Francisco] (març 1910).

----- . *Picturing miracles of plant and animals life*. Filadèlfia; Londres: J. B. Lippincott Co, 1937.

----- . *Autobiographical Sketch* [en línia]. Arthur C. Pillsbury Foundation. <<http://acpillsburyfoundation.org/acs-partial-autobiography.php>> [Consulta: juliol 2010].

PILLSBURY-FOSTER, Melinda. *A Voice for the Wild Flowers. The Life and Work of Arthur C. Pillsbury*. Santa Bàrbara: Ship Stone Press, 2005.

PIRENNE, Maurice Henri. *Óptica, perspectiva, visión en la pintura, arquitectura y fotografía*. Buenos Aires: Víctor Leru, 1974.

PLA, Josep. *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*. Barcelona: Destino, 1950.

----- . *Obres Completes*. Vol. XIV: *L'Empordanet*. Barcelona: Selecta, 1958.

POL, Antonio. *Mallorca y su folklore*. Palma de Mallorca: Mallorquina de Francisco Pons, 1954-1955.

POLDEN, Brian. "Photography at length. Part 1". *Photographica world*, núm. 2 (2002), p. 8-16.

----- . "Photography at Length. Part 2". *Photographica world*, núm. 4 (2002), p. 33-39.

----- . "Photography at Length. Part 5". *Photographica World*, núm. 3 (2004), p. 20-31.

PORTER I MOIX, Miquel. *Història del cinema a Catalunya (1895-1990)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1992.

REAL ESCALAS, Jaume. *Guía de las Baleares (Mallorca, Menorca, Ibiza)*. Palma de Mallorca: Mare Nostrum, 1950.

RECHT, Roland. *La lettre de Humboldt. Du jardin paysager au daguerréotype*. París: Christian Bourgois, 1989.

REGOT, Joaquín. *Perspectiva curvilínia de pantalla esfèrica*. Barcelona: Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, Universitat Politècnica de Barcelona, 1985. [Tesi doctoral]

REQUENI, Antonio. *Los viajes y los días*. Buenos Aires: Santiago Rueda, 1969.

REY PASTOR, Julio; GARCÍA CAMARERO, Ernesto. *La cartografía mallorquina*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Departamento de Historia y Filosofía de la Ciencia del Instituto Luís Vives, 1960.

RIBE, Neil M. "Cartesian Optics and the Mastery of Nature". *Isis*, vol. 88, núm. 1 (març 1997), p. 42-61.

RICE, Shelley. *Parisian Views*. Cambridge, MA: MIT Press, 1999.

ROGER, Alain (ed.). *La théorie du paysage en France, 1974-1994*. Seyssel: Champ Vallon, 1995.

-----, *Breu tractat del paisatge*. Barcelona: La Magrana, 2000.

ROMA I CASANOVAS, Francesc. *Del Paradís a la Nació. La muntanya a Catalunya, segles XV – XX*. Valls: Cossetània, 2004.

ROMEU, Josep. *Llibre de la muntanya*. Barcelona: Selecta, 1952.

ROSSELLÓ I BORDOY, Guillem. "Adéu, una vegada més". *Ultima Hora* (4 abril 2009), p. 42.

ROSENAU, Helen. *The Ideal City: In its Architectural Evolution*. Londres: Studio Vista, 1974,

ROSENBLUM, Naomi. *A world history of photography*. Nova York:

Abbeville Press, 1984.

ROUILLÉ, André. *L'empire de la photographie: photographie et pouvoir bourgeois, 1839-1870*. París: Sycomore, 1982.

-----, *La Photographie en France. Textes & Controverses: une Anthologie 1816-1871*. París: Macula, 1989.

RULE, Amy (ed.). *Carleton Watkins: Selected Texts and Bibliography*. Oxford: Clio Press, 1993.

RUSKIN, John; COOK, Sir Edward Tyas (ed.). *Praeterita. The complete works of John Ruskin*. Vol. 35. Londres: G. Allen, 1908.

RYMASZEWSKI, Michael [et al.]. *Second life: the official guide*. Indiana: Wiley Publishing, 2007.

SADOUL, George. *Historia del cine mundial. Desde los orígenes. Mèxic: Siglo XXI*, 1991.

SALVÀ I TOMÀS, Pere Antoni. "Turisme i canvi a l'espai de les Illes Balears". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 2 (1985), p. 17-32.

SALVADOR, Luís Archiduque. *Costumbres de los mallorquines. Artesanía y folklore*. Palma de Mallorca: [s. n.], 1955.

SALVADOR, Lluís Arxiduc D'Àustria; DOLÇ, Miquel (ed.). *Obres Completes*. Barcelona: Selecta, 1951.

SAMPSON, Gary D. "The Success of Samuel Bourne in India". *History of Photography*, vol. 16, núm. 4, (hivern 1992), p. 336-347.

San Francisco Album. Photographs, 1854-56 by George Robinson Fardon. San Francisco: Chronicle Books, 1999.

SÁNCHEZ MIÑANA, Jesús. "Las primeras aplicaciones de la electricidad en Barcelona en torno a 1850". *Quaderns d'Història de l'Enginyeria*, vol. 7 (2006), p. 115-195.

SANCHÍS GUARNER, Manuel. *Els arte del vidrio en Mallorca.* Palma de Mallorca: Talleres Mossén Alcover, 1952.

----- *Els molins de vent a Mallorca.* Barcelona: Barcino, 1955.

SANDEEN, Eric J. "Photographing High Places: William Henry Jackson's Vision of the American West". *American Quarterly*, vol. 42, núm. 1 (març 1990), p. 145-152.

SANDWEISS, Martha A. (ed.). *Photography in Nineteenth-Century America.* Fort Worth: Amon Carter; Museum New York: Harry N. Abrams Inc, 1991.

----- "Undecisive Moments: The narrative tradition in Western Photography". A: *Photography in Nineteenth-Century America.* Fort Worth: Amon Carter Museum; Nova York: Harry N. Abrams Inc., 1991, p. 98-129.

SAULE-SORBÉ, Hélène (ed.). *Franz Schrader, l'home des paysages rares, 1844-1924.* Pau: Pina à Crochets, 1997.

SAVALE, Christophe. "Les campagnes photographiques de Martens en Suisse et en savoie". *Histoire de l'art*, núm. 25-26 (maig 1994), p. 67-78.

SCHNEIDER, Richard. *The Long View: Panoramic Photography from the National Archives* [en línia]. National Archives and Records Administration, p.16. <http://www.archives.gov/exhibits/panoramic_photography/panoramic_home.html> [Consulta: juliol 2010].

SCHWARTZ, Joan, M. "G.R. Fardon, photographer of early Vancouver". *Afterimage*, vol. 6, núm. 5 (desembre 1978), p. 5-21.

----- "Narrative and Illusion: Harnessing the Visual Imagination". A: *San Francisco Album. Photographs, 1854-56 by George Robinson Fardon.* San Francisco: Chronicle Books, Fraenkel Gallery, 1999, p. 127-133.

SCHWARTZ, Joan M. (ed.); RYAN, James R (ed.). *Picturing Place: Photography and the Geographical Imagination.* Londres, Nova York: I.B. Tauris, 2003.

SEGUÍ LLINAS, Miquel. "Bibliografía sobre los libros de viaje a las Baleares en el siglo XIX". *Revista de Geografía*, vol. 26, núm. 1-2 (1992), p. 129-136.

----- *El turisme a les Balears (1950-2005).* Palma de Mallorca: Documenta Balear, 2006.

Sehsucht. Das Panorama als Massenunterhaltung des 19. Jahrhunderts.

- Frankfurt: Verlag Stroemfeld; Roter Stern, 1993.
- SERRANO, Luis, G. *Una nueva perspectiva: la perspectiva curvilínea. Prólogo, aplicaciones y notas del Dr. Atl. Mèxic: Cultura, 1934.*
- SHEFRIN, Jill. "Make it a Pleasure and Not a Task: Educational Games for Children in Georgian England". A: *Princeton University Library Chronicle* [Princeton University Press], vol. LX, núm. 2 (hivern 1999), p. 271.
- SIMSON, Otto von. *La catedral gótica: los orígenes de la arquitectura gótica y el concepto medieval de orden.* Madrid: Alianza, 1982.
- SINISGALLI, Rocco. *A history of the perspective scene from the Renaissance to the Baroque: Borromini in four dimensions.* Florència: Cadmo, 2000.
- SINSABAUGH, Art; DAVIS, Keith F. *American horizons: the photographs of Art Sinsabaugh.* Nova York: Hudson Hills Press, 2004.
- SNYDER, Joel. "Picturing Vision". *Critical Inquiry*, vol. 6, núm. 3 (1980), p. 499-526.
- SOBIESZEK, Robert A. *San Francisco in the 1850s: Photographic Views by G. R. Fardon.* Nova York: George Eastman House; Dover Publications, 1977.
- SOSA, Alejandro. *Romper el Círculo.* Exposiciones virtuales de la Caja San Fernando. <<http://www2.cajasanfernando.es/html/obrasocial/expvir/sosa/index.htm>> [Consulta: octubre 2004].
- STENGER, Erich. *The History of Photography: Its Relation to Civilization and Practice.* Easton, PA: Mack Printing Company, 1939. [Reimpres a Nova York: Arno Press, 1979]
- STERLING, George; DASSONVILLE, W.E. *Yosemite. An Ode.* San Francisco: A. M. Robertson, 1915.
- STIEGLITZ, Alfred (ed.). *Camera Work. The complete Illustrations, 1903-1917.* Colònia: Tashen, 1997.
- STOICHITA, Victor I. *La invención del cuadro. Arte, artífices y artificios en los orígenes de la pintura europea.* Barcelona: Ediciones del Serbal, 2000.
- SUDEK, Josef; SEIFERT, Jaroslav. *Prague panoramic.* Praga: Odeon, 1992.
- TAFT, Robert. *Photography and the American Scene. A social history, 1839-1889.* Nova York: Dover, 1938. [Reimpres a Nova York: Dover Publications, 1964]
- TAFURI, Manfredo. *Sobre el Renacimiento: principios, ciudades, arquitectos.* Madrid: Cátedra, 1995.
- TORAN, Enrique. *El espacio en la imagen.* Barcelona: Mitre, 1985.
- TRAINER, Lauren. "Selected Artist Biographies". A: SCOTT, Amy (ed.). *Yosemite: art of an American icon.* Los Angeles: Autry National Center; University of California Press, 2006, p. 193-212.
- VALERO MARTÍ, Gaspar. *Camins i paisatges: itineraris culturals per l'illa*

- de Mallorca*. 6 v. Palma de Mallorca: La Foradada, 1994.
- ."La llarga ruta de l'excursionisme mallorquí". *Balears Cultural, Diari de Balears* [Palma de Mallorca] (1997), p. VI-VII.
- ."Jesús García Pastor, trespador de les rutes amagades de l'infinit". *Diari de Balears* [Palma de Mallorca] (dimecres 18 març 2009), p. 47 [*Cultura*, p. 4].
- VALERO i MARTÍ, Gaspar; MULET GUTIÉRREZ, Maria Josep; AGUILÓ RIBAS, Catalina. *Clic a la serra: fotografia i muntanya, Mallorca, 1910-1960*. Palma de Mallorca: Fundació Sa Nostra, Caixa de Balears, 2005.
- VANIMAN, Melvin. *Melvin Vaniman: Panorama Photographers. Past and Present* [en línia]. <http://www.bigshotz.co.nz/melvin_vaniman.html> [Consulta: octubre 2004]
- VELTMAN, Kim H. "Panofsky's Perspective: a Half Century Later". A: DALAI-EMILIANI, Marisa (ed.). *Atti del convegno internazionale di studi: la prospettiva rinascimentale. Milan, 1977*. Florència: Centro Di, 1980, p. 565-584.
- ."Perspective, Anamorphosis and Vision". *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* [Marburg], núm. 21 (1986), p. 93-117.
- ."Literature on Perspective. A Select Bibliography (1971-1984)". *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* [Marburg], núm. 21 (1986), p. 135-207.
- VENTAYOL, Teresa [et al.]. *Homenaje a D. Jesús García Pastor: Bibliotecario*. Palma de Mallorca: Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear. Direcció General de Cultura; Josep J. de Olañeta, 1986.
- VIRILIO, Paul. *La máquina de visión*. Madrid: Cátedra, 1989.
- WADE, Nicholas. *A Natural history of vision*. Cambridge: The MIT Press, 1998.
- WARNER MARIEN, Mary. "Las primeras imágenes de Yosemite, primeros iconos del Oeste americano". A: CLAIR, Jean [et al.]. *Cosmos, del romanticismo a la vanguardia, 1801-2001*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 1999, p. 70-74.
- WATTS, Jennifer A. *The Great Wide Open: Panoramic photographs of the American West*. Londres : Merrell, 2001.
- ."Photography's Workshop. Yosemite in the modern era". A: SCOTT, Amy (ed.). *Yosemite: art of an American icon*. Los Angeles: Autry National Center; University of California Press, 2006, p. 115-150.
- Welcome! Un segle de turisme a les Illes Balears*. Barcelona: Fundació La Caixa, 2000. [Catàleg de l'exposició]
- WELLING, William. *Photography in America: The Formative Years, 1839-1900*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1978.
- WHITE, John. "Developments in Renaissance Perspective: I". *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 12 (1949), p. 58-79.

----- . *Nacimiento y renacimiento del espacio pictórico*. Madrid: Alianza, 1994.

WILCOX, Scott B. "Unlimiting the Bounds of Painting". A: HYDE, Ralph. *Panoromania! The art and entertainment of the 'all-embracing' view*. Londres: Trefoil Publications ad Barbican Art Gallery, 1988, p. 21.

world-heritage-tour.org [en línia]. <<http://www.world-heritage-tour.org/mission.html>> [Consulta: juny 2010].

YARD, Robert Sterling. *The National Parks Portfolio*. Washington: Departement d'Interior, 1916.